

OD IMOTSKOG DO NEVESINJA

FORMIRANJE DIVIZIJE

Dok su u Beogradu fašistički okupacioni komandanti za Jugoslaviju donosili odluke o nastavljanju tek završene prve faze IV ofanzive, operacijom Vajs II, a Glavna operativna grupa Vrhovnog štaba pobjedonosno nadirala ka Neretvi, odlukom vrhovnog komandanta formirana je 11. februara 1943. na području Imotskog (koji je oslobođen dan prije), 9. dalmatinska NOU divizija i odmah potom ušla u sastav Glavne operativne grupe. U njen sastav ušle su: 3. 4. i 5. dalmatinska brigada.

Do tog vremena, a od dolaska Vrhovnog štaba i proleter-skih brigada na područje Livna, u ljeto 1942. godine, ustanak u Dalmaciji uzeo je veoma široke razmjere. Nakon prvih zajedničkih akcija proleterskih brigada i dalmatinskih odreda, razvoj oružanog ustanka nisu više mogle da spriječe nikakve vojne i političke mjere okupatora, nikakav teror crnokošuljaša i četnika, dovedenih iz Hercegovine i Crne Gore. Stvara se zajedničkim koordiniranim akcijama kompaktna, velika slobodna teritorija od Kupe do mora i od Kapele do Vrbasa. Hiljade Dalmatinaca stupaju u redove NOV, pod zastavu Partije. U Dalmaciji niču brigade.

Šestog septembra 1942. u selu Dobro, kod Livna, formirana je 1. dalmatinska brigada. Desetog septembra u Podgori se osniva 1. partizanski mornarički odred. Trećeg oktobra u dinarskom selu Uništima formirana je 2. dalmatinska brigada, 12. novembra u selu Vrbi, na Muću, 3. brigada. 7. januara 1943. u selu Sošićima na Biokovu 4. brigada, a 27. januara kod Aržana i 5. dalmatinska brigada. Oko 10.000 boraca — Dalmatinaca popunilo je proleter-ske i novoformirane dalmatinske brigade. To je bio rezultat petomjesečnih vojno-političkih uspjeha od

dolaska Vrhovnog štaba i proleterskih brigada na područje 4. operativne zone.

Brigade koje su ušle u sastav 9. dalmatinske divizije formirane su od postojećih odreda. Treća udarna brigada okupila je borce srednje Dalmacije: Mosorski, Svilajsko-mosečki i Primorski (Šibenski) partizanski odred, koji su formirani u tri bataljona.¹ U decembru, u sastav brigade ulazi Kninski odred, kao 4. bataljon i tada brigada ima preko 800 boraca. Operativno-područje brigade nalazi se u četvorokutu Knin — Sinj — Split — Šibenik, gdje s uspjehom sprovodi niz akcija i bitki protiv Italijana, ustaša i četnika, oslobađa znatnu teritoriju srednje Dalmacije i povezuje je sa slobodnom teritorijom zapadne Bosne i Like. Ona, po ulasku u sastav divizije, čini njenu najsnažniju i borbeno najspremniju udarnu brigadu.

Četvrta NOV brigada formirana je od prekaljenih partizana Biogradskog odreda, kao i od novopristiglih i boraca sa otoka.² Peta dalmatinska brigada formirana je od Kninskog i Dinarskog odreda i, do tada u četvoromjesečnim borbama proslavljenog 1. primorskog bataljona, (u njemu su se uglavnom nalazili borci sjeverne Dalmacije i Primorja).⁵

Na dan formiranja, 11. februara, divizija broji 2.119 boraca, sa 1.582 puške, 32 puškomitraljeza, 14 mitraljeza i 2 minobacača da bi se već nakon sedam dana brojno stanje popelo na preko 3.000 boraca, što odmah izaziva i značajan problem — preko 1.000 ljudi je bez oružja. Ovo štab divizije⁴ nije u mogućnosti da riješi, jer operativno-taktički položaj i situacija nisu omogućavali ni brigadama, ni diviziji da aktivnim dejstvima otme to oružje od neprijatelja. Stoga svaki izvještaj ili depeša upućeni tih dana Vrhovnom štabu sadrži pored ostalog i:

¹ Štab 3. brigade: komandant Branko Dude, politkomesar Mate Ujević, zamenik komandanta Stanko Parmač, zamjenik komesara Ante Roje. Nakon formiranja 4. brigade Mate Ujević odlazi za komesara ove brigade, a na njegovo mjesto dolazi Miro Višić.

² Komandant 4. brigade Savo Drljević, politkomesar Mate Ujević, zamjenik komandanta Bogdan Peko. Po dolasku u Imotski za politkomesara je postavljen Duško Ristić, a za zamjenika komesara Mate Ujević (on je ujedno i sekretar divizijskog Komiteta); rukovodilac politodjela Tanasije Mladenović.

³ Komandant 5. brigade Vojo Popović, politkomesar Milija Stanišić, načelnik štaba Mileta Đukić, zamjenik komesara Zarija Škerović, rukovodilac politodjela Pero Lalović.

⁴ Sastav štaba divizije bio je: Vicko Krstulović — komandant, Ivica Kukoč — politkomesar, Ante Banina — zamjenik komandanta, Josip Skorpić — načelnik štaba, Ljubiša Urošević — zamjenik načelnika štaba.

»Molimo šaljite oružje«. I onda kad je, po nalogu Vrhovnog štaba, 1. proleterska divizija uputila izvjesnu količinu oružja, ovo nije stiglo do nenaoružanih dalmatinskih boraca, već mu se izgubio trag u nekim drugim jedinicama.

U ODBRANI NA PODRUČJU IMOTSKOG

Dok su štabovi angažovanih okupatorovih formacija, prema operaciji Vajs II, pristupali operativnom razvoju svojih jedinica, 9. divizija dobila je od Vrhovnog štaba zadatak da iz rejona Imotskog aktivno djeluje ka Širokom Brijegu, Ljubuškom i Vrgorcu i da štiti desni bok i pozadinu Glavne operativne grupe, u čijem je sastavu. Ovo je za novoformiranu diviziju, bez borbenog iskustva, a sem toga i slabo naoružanu (posebno u automatskom i teškom oružju) bio krupan i složen zadatak.

Neposredno pred formiranje divizije, 9. februara, 4. dalmatinska brigada sadejstvuje 2. proleterskoj diviziji u likvidaciji ustaškog garnizona u Posušju, a sutradan u oslobađanju Imotskog. U isto vrijeme 3. dalmatinska brigada iz rejona Vrljke, a 5. dalmatinska sa područja Podinarja, usiljenim maršem kreću ka prostoriji Aržano, Imotski u sastav novoformirane divizije. Marš od preko 100 km brigade su izvele disciplinovano i u punom redu, iako su borci naišli na nepredviđene teškoće, na dosta veliku hladnoću i snijeg.

Ove nedaće posebno su pratile kolonu 5. dalmatinske brigade, čija se marš-ruta kretala od zapadnog do istočnog oboda izduženog Livanjskog polja, ispod sjevernih padina stjenovitih grebena Dinare. Put je bio zaleđen. Borci iz Primorja, prvi put u životu, susreću se s takvom hladnoćom, a mnogi prvi put vide snijeg. Posrću i padaju i ljudi i natovareni konji komore. Poneki borac već je promrzao, jer tanka odjeća slabo štiti, a opanci samo što se nisu raspali. Na putu se borci 5. brigade susreću i s tragičnom slikom zbjega. Razvučene izmučene kolone naroda sa Banije, Like i Korduna, bježe pred fašističkim palikućama i koljačima. Uz brigadu prolaze tužne povorke iznemogle, gladne i smrznute djece, žena i staraca. Sve to ostavlja težak utisak na borce.

Brigade su se približile cilju. Štab 9. divizije nalazi se u oslobođenom Imotskom. Proučava primljeni zadatak, procje-

njuje situaciju. Prva ratna divizijska zapovest, označena brojem, 1 i datirana 14. februara 1943. godine, napisana je. Iz nje se čita:

»Neprijatelj, poslije pretrpjelog poraza u Posušju i Imotskom, odstupio je pravcem ka Ljubuškom. U mjestima Gradac, Vrgorac, Ljubuški, Široki Brijeg i u dolini Neretve drži jače garnizone.

Zadatak je naše divizije da zatvori pravce neprijateljskog nadiranja iz doline Neretve ka zapadu... razoružavajući sva sela u zahvatu tih pravaca i vršeći napadne akcije na neprijatelja sve do u dolinu Neretve.«

Čeka se 3. brigada, pa da se u cjelini otpočne sa realizacijom prve borbene zapovijesti.

Neposredno po likvidaciji garnizona u Posušju i Imotskom 4. dalmatinska brigada, zajedno s jedinicama 2. proleter-ske divizije, prebacuje se prema Aržanu i Zagvozdu (zapadno od Imotskog) i obezbjeđuje sa tog pravca oslobođenu teritoriju. Nakon toga kreće po zapovijesti svoje divizije, kao desna divizijska kolona, dvema kolonama pravcem Podbablje — Tihaljina i Zagvozdu — Vrgorac, sa zadatkom da u svojoj zoni energičnim akcijama uništi što više neprijateljskih snaga i očisti sva sela od ustaške milicije.

Poslije prevaljenih više od 120 kilometara stiže u rejon Posušje 18. februara i 3. dalmatinska brigada. Odmah dobija zadatak da kao lijeva divizijska kolona djeluje ka Širokom Brijegu. Glavne snage brigade izbile su u rejon sela Kočerina, orijentisane ka Širokom Brijegu, a pomoćne preko sela Grude ka selu Ružićima. Pored zadatka da djeluje u svojoj zoni, 3. brigada treba i da neposredno obezbjeđuje desni bok i pozadinu 2. proleter-ske divizije koja je razvijala ofanzivna dejstva preko Drežnice u dolinu Neretve.

5. brigada prikupljena je na prostorijski Lovreć — Aržano s namjerom da posluži kao divizijska rezerva, no situacija zahtijeva da se odmah razvije prema talijansko-ustaškim garnizonima: Sinju, Trilju, Blatu na Cetini i Zadvarju i da usmjeri aktivnost ka tim neprijateljskim garnizonima. Pod takvim taktičkim uslovima brigada je izgubila svojstvo divizijske rezerve i prinuđena je da prihvati, za sebe i diviziju u cjelini, nepovoljniji zadatak: da zatvori pravce koji sa zapada i jugozapada izvode ka rejonu Imotskog.

Čim su kolone 3. i 4. brigade počele da nastupaju imale su prve, ne naročito snažne okršaje sa ustaškom milicijom, no

to je usporilo nastupanje. Veći dio ustaške milicije povlačio se prema utvrđenim garnizonima: Vrgorcu, Ljubuškom i Širokom Brijegu, a manji je razoružan. Što su se brigade više približavale tim garnizonima, otpor je postajao sve snažniji.

Tako su se prvih dana druge polovine februara jedinice 3. i 4. brigade našle razvijene na oko 50 km širokom frontu ka istoku, a 5. brigade na oko 30 km prema zapadu. Time je borbeni razvoj divizija dobio oblik kružne osnovice sa promjerom 45—60 kilometara. Ovakav operativno-taktički položaj divizije bio je vrlo nepogodan. Sputavao je svaku mogućnost da divizija ofanzivnije djeluje u svojoj zoni. Zbog toga je aktivnost bila vrlo ograničena i svedena na nivo brigade i bataljona.

Još dok sve snage divizije nisu bile razvijene, dolazi 18. februara do ozbiljnijeg okršaja sa ustašama jačine tri satnije. Ustaše su, sa pravca Ljubuškog, napale na odsek 4. brigade, potisle njene dijelove ka selu Grudama i ovladale dominantnim objektom, brdom Malić. U Međuvremenu je stigla 3. brigada čiji se 1. bataljon, upućen na zatvaranje pravca Ljubuški — Imotski, već 19. februara sudario s neprijateljem u rejonu sela Grude. Ustaše su pružile žilav otpor, ali su koordinacijom dejstava dijelova obeju brigada odbačene na polazne položaje. Sada kada se front divizije stabilizirao, dejstva se prvih dana ograničavaju na obostrano patroliranje i aktivnost neprijateljske artiljerije iz utvrđenog rejona Širokog Brijega. Vremenom sukobi postaju sve žešći. Neprijatelj, da bi održao brdo Malić dovodi svježije snage iz Ljubuškog, čime neposredno ugrožava rejon Imotskog, a ujedno bokove i pozadinu na spoju 3. i 4. brigade.

Ustaše preduzimaju 20. februara snažan napad preko Malića ka selima Ružići i Grade u desni bok 3. brigade, a preko sela Tihaljine u lijevi bok 4. brigade. Za protivdejstvo angažuju se po dva bataljona 3. i 4. brigade. Noću 21/22. i čitav dan 22. februara, do kasno u noć, vode se žestoke borbe, a najoštrija za brdo Malić, na koje napadaju snage 3. brigade. Brdo nekoliko puta prelazi iz ruku u ruke, a nakon što je osvojen vis Mačknovac (k. 505), upornim dejstvom jedinice 3. i 4. brigade potpuno ovladaju selom Ružići i Cerov Dolac i potiskuju ustaše iz većeg dijela sela Tihaljine. Ustaše su u ovoj borbi pretrpjele osjetne gubitke. Naredna dva-tri dana dijelovi 3. i 4. brigade razoružavaju ustašku miliciju i odbijaju slabije neprijateljske napade sa pravca Ljubuškog, dok neprijateljeva artiljerija intenzivno

dejstvuje na pravcu Široki Brijeg — Kočerin i od Ljubuškog ka Maliću. Povremeno položaje brigada bombarduje i avijacija.

Pošto se osjetilo da su talijanske jedinice na ovom području neaktivne, u štabu divizije je odlučeno da se 3. brigada jače angažuje prema Širokom Brijegu i da ga, po mogućstvu i zauzme. Ovakav manevr zahtijevala je i opća situacija, zbog dejstva 2. proleterske divizije u dolini Neretve, na odsjeku Drežnica — Jablanica. Međutim, zbog pojačanog ustaškog dejstva, naročito prema odsjeku desnog krila 3. brigade na pravcu sela Tihaljina i Ružići, gdje su bila angažovana njena dva bataljona, nije se moglo odvojiti više snaga za dejstvo na Široki Brijeg. Stoga preduzeti napadi ne daju rezultate.

27. februara poslije podne, uz podršku artiljerije i avijacije, ustaše preduzimaju do tada najsnažnije napade na pravcu Ljubuški — Imotski, u čijem se odbijanju potpuno angažuju 1. i 3. bataljon 3. brigade. Neprijatelj u napadu premjenjuje do tada neuobičajene manevre i postupke. Naime, koristi ustašedomoroce koji poznaju svaku stopu zemljišta i, predvođen njima, vrši iznenadne krilne i bočne napade. U 3. bataljonu, gdje je novomobilisano ljudstvo bilo pokolebano nakon izvjesnih gubitaka uslijed dejstva neprijateljske artiljerije i avijacije (poginuo je i komesar bataljona, Zvonko Lelas), za izvjesno vrijeme nastala je panika, pa se bataljon u neredu povukao ka selu Grude. Ovo je otežalo situaciju i kod 1. bataljona koji je s fronta već bio snažno pritisnut. U odbijanju jednog od niza neprijateljskih juriša poginuo je i komandant bataljona, Stevo Opačić, kao i nekoliko boraca, pa se i ovaj bataljon pokolebao i u neredu povukao. Neprijatelj je uspio da zauzme selo Tihaljину i brdo Malić. U toku noći ovi bataljoni 3. brigade su se sredili, u zoru je izvršen protivnapad i ponovo posjednuto brdo Malić, pa je odbrana stabilizovana.

Drugi bataljon 3. brigade dejstvovao je noćnim napadima ka Širokom Brijegu, u kojima je pokušavao da probije spoljnu odbranu i neposredno napadne sam garnizon; bilo je planirano da se u napad na sam garnizon uvede i 4. bataljon.⁵ No, pokušaji su ostali bez rezultata: bez teškog naoružanja (bataljon je imao samo jedan teški mitraljez, 4 puškomitraljeza i vrlo ograničen broj ručnih bombi) nije se mogao postići značajniji uspjeh

⁵ Ovaj bataljon bio je formiran od novopridošlog ljudstva, nakon Sto je Kninski bataljon, kao 4. bataljon ove brigade, po dolasku u Posušje izašao iz njenog i ušao u sastav 5. brigade. Novoformirani 4. bataljon imao je veliki broj boraca bez oružja.

protiv jako utvrđene spoljne odbrane Širokog Brijega. Nije bilo realno očekivati ni da bi uvođenje 4. bataljona na ovom pravcu mnogo doprinijelo uspjehu. Iako je ovaj bataljon bio borbeno pripremljen (upućivan je da iza linije fronta razoružava ustašku miliciju), njegovo slabo naoružanje i veliki broj nenaoružanih boraca nisu bili preporuka da se šalje u teške okršaje, u napad na solidno utvrđene položaje.

Cijeneći situaciju štab brigade je došao do zaključka da se u postojećim uslovima i odnosu snaga produžavanjem napadnih dejstava ne može postići uspjeh, pa je odlučio da se na dostignutoj liniji (Malić — Kočerin) pređe u odbranu.

Na odsjeku 4. brigade neprijatelj nije ispoljavao tako snažna dejstva (pravac Ljubuški — Vrgorac bio je i za njega manje važan, a brigada se oslanjala i na topografski jače, pretežno planinsko zemljište, nepodesno za napadna dejstva). I pored toga vode se svakodnevne borbe; posebno neprijatelj preduzima napade preko brda Ljubeća ka selu Tihaljini pri čemu 28. februara odbacuje dijelove brigade sa Ljubeća i priprema se da produži ka Tihaljini. Međutim, već sutradan su ti položaji snažnim protunapadom brigade povraćeni, a neprijatelj je uz osjetne gubitke odbačen prema selu Vitini. Drugog marta neprijatelj ponavlja napad, ali je odbijen.

Za ovaj dan bilo je planirano i rokiranje 3. brigade ka rejonu sela Kočerina radi snažnijeg napada na Široki Brijeg, ali je zbog novonastale situacije napad obustavljen. (3. marta štab divizije dobio je od Vrhovnog štaba naređenje da se divizija povuče sa sektora Imotskog).

Na sektoru brigade sve do 1. marta Talijani iz garnizona šestanovca, Zadvarja, Blata na Cetini, Trilja i Sinja ne preduzimaju ofanzivna dejstva, sem izviđačke i aktivnosti patrola kao i povremenog dejstva artiljerije. Ali brigada je ipak morala biti razvijena na tom odsjeku. Međutim, po dolasku četnika u Trolj i Blato na Cetini (1. marta)⁶ i ovaj dio fronta 9. divizije oživljava. Odmah prvog dana četnici preduzimaju napad, ali ih bataljoni 5. brigade odbijaju uz gubitke. Sutradan, 2. marta, četnici obnavljaju napad koji im takode ne donosi uspjeh, već trpe osjetne gubitke i gube nešto opreme.

Krajem februara i početkom marta Vrhovni štab je morao da brzo pronađe najbolje rješenje da bi se Centralna bol-

⁶ Četnici Petra Bačevića koji poslije aktivnosti na području Like ponovo dolaze u Dalmaciju i pojavljuju se pred frontom 5. dalmatinske brigade.

nica i Glavna operativna grupa izvukle iz okruženja. Napad na Konjic, nije uspio, kao ni kontranapad na Ivan-sedlo, pa je na prostoru između Donjeg Vakufa i Prozora došlo do dramatične borbe za ranjenike koja je trajala do 7. marta.

U jeku te borbe odlučeno je na sastanku Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba, pored drugih mjera, da se ispita mogućnost da se 9. dalmatinska divizija sa dijelom ranjenika i bolesnika (oko 700) iz Centralne bolnice prebaci na planine Biokovo, Kamešnicu i Dinaru. Prvi bosanski korpus trebalo je da ispita mogućnost da ranjenike prebaci preko Bosanskog Grahova u Liku.

Ovaj zadatak je primljen 2. marta. U to vrijeme jake neprijateljske snage prodiru ka Livnu i Imotskom, pa je štab divizije došao do zaključka da ne postoje mogućnosti da se ranjenici prebace u Dalmaciju i o tome je izvijestio Vrhovni štab. Već 3. marta Italijani, ustaše i četnici preduzimaju ofanzivu na odbrambene položaje brigada 9. divizije. Istovremeno 369. legionarska divizija izbija u Glamoč, njen izviđački bataljon u Livno, a 7. SS divizija kreće od Bosanskog Grahova ka Livnu. No, osim ovih postojao je i niz drugih teškoća. Brigade su bile u tijesnom kontaktu s neprijateljima i rizično ih je bilo izvlačiti i ostaviti nebranjeni front, a sem toga divizija nije ni fizički mogla da pokrene toliki broj ranjenika (od kojih je najmanje polovina bila nepokretna). Ona nije imala ni dovoljno boraca koji bi stali pod nosila, a utoliko manje je mogla odvojiti one koji bi štitili kolonu sa ranjenicima. U svakom slučaju to su, u ovom trenutku, bile nepremostive teškoće za ostvarenje ovog zadatka. Ranjenici se nisu smjeli dovesti pod udar mnogostruko nadmoćnijeg neprijatelja, bez ikakvih izgleda da se zadatak izvrši i oni prebace na odredišta. Pravci nadiranja neprijatelja sekli su se s pravcima kojima bi divizija morala nastupati, a to bi značilo odvesti ranjenike ravno pod nož brutalnih fašista.

Sve ovo prisililo je štab 9. divizije i Oblasni komitet KP za Dalmaciju da vrhovnom komandantu predlože da se izmijeni prvobitna odluka i da se štab divizije, sa 3. 4. i 5. brigadom, povuče pod borbom preko Posušja ka duvanjskom području, u pravcu glavnine naših snaga. Ovu izmijenu Vrhovni štab je prihvatio i u depeši od 4. marta odredio nove zadatke diviziji.

Na osnovu ovog naređenja štab divizije odmah je izdao zapovijest svojim brigadama da se pod borbom i sopstvenim prihvatom povlače i to: 5. brigada pravcem Aržano — Posušje

Četnici i Italijani u zajedničkoj borbi

— Duvno; 4. brigada, u prvoj fazi, izbija na prostoriju Imotski — Posušje, gdje organizuje odbranu i obezbjeđuje evakuaciju Imotskog i izvlačenje 3. brigade, koja se povlači pravcem Rakitno — planina Cvrsnica.

Ujutro 3. marta neprijatelj je na zapadnom odsjeku odbrane 5. brigade preduzeo napad širih razmjera. Uz podršku talijanske artiljerije, preko 1.500 četnika iz Trlja, Blata na Cetini i Zadvarja, pod komandom zloglasnog Petra Bačevića, krenulo je u snažan napad prema Aržanu i Lovčenu, na položaje brigade. Četnici su napadali u više kolona, svim pogodnim pravcima i upadali u položaje brigade. U oštrom sukobu sa 3. bataljonom odsjekli su jednu njegovu četu i nabacili je prema Biokovu.⁸ Ovim je ostalo otkriveno lijevo krilo i bok 5. brigade, što su četnici iskoristili i nesmetano nastupali prema Imotskom. U zoni kroz koju su prodirali, poznate palikuće i

⁸ Ova četa više se nije vratila u sastav bataljona i ostala je na Biokovu.

koljači Bačevića nisu pošteđjeli mnoga sela i zaseoke — u prvim dopodnevnim časovima ovog vedrog dana nebo se naoblačilo od dima i gara zapaljenih domova.

Zbog opće situacije na frontu, po zapovijesti divizije, 5. brigada je preduzela odstupanje prema Duvnu sa zadatkom da zatvori pravac Livno — Duvno. Njen 2. bataljon odstupio je ka Buškom Blatu i u rejonu sela Miši zatvorio pravac Livno — Duvno.⁹ Treći bataljon je izbio 4. marta usiljenim maršem {pravcem Imotski — Posušje — Duvanjsko polje) u rejon Sujice, zatvarajući pravac koji od Kupresa preko Sujice vodi ka Duvnu. Ostale snage 5. brigade povukle su se u rejon Duvna, gdje su pomagale u evakuaciji ranjenika i bolesnika iz tog rejona, zao- stalih iz ešelona Centralne bolnice, u kolibe na pl. Ljubušu. Ovaj marš-manevar 5. brigade odigrao je značajnu ulogu u spasavanju tog dijela ranjenika, jer su Nijemci, ustaše i četnici sa pravca Livna i Kupresa hitali ka prostoriji razmještaja ranjenika u Duvanjskom polju.

Četvrta brigada se iz rejona Vrgorca noću 3/4. marta po- vukla preko sela Podbablja i posjela položaje na grebenu nepo- sredno iznad Imotskog, u svojstvu zaštitnice divizije od nadi- ranja četnika sa zapada ka Imotskom i Posušju. U prvim po- podnevnim časovima četnici su potisnuli osiguravajuće dije- love brigade koji su držali položaje na jugozapadnoj ivici mjesta i bez borbe zauzeli Imotski. Neposredno iza toga krenuli su u napad na položaje brigade. Poslije slabijeg otpora, bez nare- đenja i bez ikakvog reda. jedinice brigade povukle su se prema Posušju, napadane od neprijateljske avijacije, i do mraka se prikupile u rejonu sela Čitluk (oko 4 km zapadno od Posušja).

Treća brigada otpočela je s povlačenjem 4. marta izjutra. Zbog nekoordiniranog povlačenja 3. i 4. brigade, u stvari zbog kasno dostavljenog naređenja za povlačenje 3. brigadi, njeno desno krilo našlo se tog dana izjutra u vrlo teškoj situaciji. Ustaše su primijetile povlačenje 4. brigade, pa su preduzele na- pad od sela Tihaljine, preko brda Malić, u bok 3. brigade. U zahvatu tog snažnog napada našli su se 1. i 3. bataljon pa su bili prisiljeni da prime borbu angažujući sve snage. Pritisnuti s fronta i bokova, izloženi dejstvu snažne talijanske artiljerije i avijacije, povlačili su se do sela Grude pod vrlo teškim okol- nostima, uz osjetne gubitke. Na grebenu iznad Gruda uspjeli

⁹ Izviđački bataljon 369. legionarske divizije u 10.40 časova 3. marta •ušao je u Livno bez otpora, a sljedećeg dana produžio ka Duvnu, napa- dajući ovaj bataljon ...

su da se odvoje od neprijatelja tek u poslijepodnevnim časovima. Daljnje izvlačenje ovih bataljona nije bilo otežano, jer je neprijatelj svoja dejstva usmjerio ka selu Bobanova Draga — Imotski. U tim časovima otpočelo je povlačenje svih jedinica 3. brigade, odnosno i onih bataljona koji su bili orijentisani ka Širokom Brijegu. U toku noći 4/5. marta brigada se potpuno odvojila od neprijatelja i prikupila u rejonu sela Rakitno.

Neprijateljska avijacija u zoni povlačenja brigada 9. divizije bila je u dnevnim časovima vrlo aktivna i nanijela je brigadama izvjesne gubitke.

U dvadesetodnevnim borbama na sektoru šireg područja Imotskog 9. dalmatinska divizija izvodila je uglavnom odbrambena dejstva, što je negativno utjecalo na moral i borbenu sposobnost jedinica koje su, na manje-više statičkim položajima, bile cijelo vrijeme izložene snažnim napadima neprijatelja i dejstvu njegove artiljerije i avijacije. To se posebno negativno odrazilo na novopridošlo ljudstvo koje je činilo pretežan dio jedinica, tim prije što u tim borbama nije neposredno vidjelo neke značajnije uspjehe, a broj ranjenih i poginulih boraca u jedinicama bio je znatan. Ovakav, partizanima manje prihvatljiv vid dejstva nije se mogao izmijeniti. Divizija je morala biti na toj prostoriji da štiti desni bok Glavne operativne grupe i Centralne bolnice koje su se nalazile i dejstvovale u zahvatu prostorije Prozor, Konjic, Drežnica. Pored toga, prostranstvo područja i širina fronta odbrane divizije, a s obzirom na odnos snaga,¹⁰ činili su položaj divizije krajnje nepovoljnim. Divizija zbog ovalikog fronta nije mogla ni da izdvoji bar minimalne snage u rezervu, bila je vrlo lako naoružana, sa neznatnim brojem teških mitraljeza i samo dva minobacača. Sve su to bili odlučujući faktori koji su prisiljavali diviziju da bude pasivna, sputavali je da preduzme aktivnija dejstva. Iz istih razloga i aktivnost brigada svedena je na neznatniji stepen. Ipak, da je postojala bolja koordinacija između 3. i 4. brigade, na njihovim

¹⁰ Prema 3. i 4. brigadi nalazili su se: satnija »Crne legije«, dvije satnije »žutih ustaša«, dvije satnije »dobrovoljačke pukovnije« ustaškog pukovnika Simića i jedna pripremna ustaška bojna, u svemu blizu 2.000 vojnika. U Vrgorcu, Ljubuškom i Širokom Brijegu nalazile su se jače talijanske posade koje su potpomagale ustaške napade artiljerijom i avijacijom. U garnizonima Sinj, Trilj, Zadvarje i Šestanovac bile su jače snage Talijana i ustaša, a u kasnijim danima i preko 1.500 Bačevićevih četnika. Uz to svi navedeni neprijateljevi garnizoni bili su dobro utvrđeni i ojačani nizom bunkera, bodljikavom žicom i minama.

unutrašnjim krilima, moglo se nešto više uraditi u ofanzivnom smislu na odsjeku Ružiči — Malič — Tihaljina.

Ipak i ovakva dejstva divizije bila su, u sklopu opće situacije i dejstava Glavne operativne grupe, vrlo značajne.

Zbog njenog dejstva, a posebno pritiska na odsjeku Široki Brijeg — Vrgorac, komandant talijanskog 6. armijskog korpusa stavio je pod svoju komandu oko 2.000 ustaša i domobrana i uklopio ih u odbranu Mostara, isturivši ih na liniju Široki Brijeg — Ljubuški — Vrgorac, ispred svojih snaga, kao prvu liniju prema brigadama 9. divizije. General Sonto (komandant ovog korpusa), a po sugestiji svog pretpostavljenog komandanta-general Robotija, cijenio je da će naše snage sa prostorijske Imotskog da prodru ka Mostaru i ušću Neretve. Stoga, dok mu se divizija »Murde« topi i nestaje pod udarcima naših jedinica kod Prozora i u srednjem toku Neretve, ne interveniše s divizijom »Mesina« koja je bila na području Metkovića. (Ona je po njegovoj procjeni trebalo da čuva mostobran u zoni Metkovića). U to se vrijeme pred Bokom kotorskom pojavila jedna engleska podmornica,¹¹ što je za talijanske generale bio nepobitan dokaz i prilog procjeni da će naše snage nadirati ka donjem toku Neretve. Da bi raščistio situaciju od »opasnosti uperene prema Mostaru i Metkoviću«, komandant 6. korpusa je sa težišne tačke fronta, na Neretvi, skinuo 2.000 četnika (Zetski odred i Nikšićku brigadu), svoju grupu »Škot« (tri bataljona, četvoro tenkova i jednu bateriju) i uveo ih 4. marta u napad na brigade 9. divizije, na pravcu Mostar — Široki Brijeg — Imotski.

Ovo su, ujedno, borbeni rezultati dejstava 9. dalmatinske divizije u dvadesetodnevnim odbrambenim borbama na širem području Imotskog.

Prema zapovijesti štaba divizije 3. brigada, po izbijanju u selo Rakitno, trebalo je da kao desna pobočnica produži stazom koja iz Rakitna vodi preko planine Čvrstice (pravcem Bare — Pločno (tt. 2228) — Crna glava — Trinača) i izbije na

¹¹ Ova engleska podmornica nije imala nikakve veze s našim dejstvima. Naprotiv, u jadranskim vodama bavila se stvarima obavještajno-političkog značaja. Između ostalog i slanjem novih instruktora i emisara izdajniku Draži Mihailoviću.

liniju Branisavac — greben Plasa — Gumenac (na planini Plaše) i ne dozvoli neprijatelju prodor iz Drežnice ka Jablanici i preko pl. Plaše u dolini Doljanke.

Na Čvršnjici je napadao visok snijeg, po kojem se od vrlo niske temperature, uhvatila debela ledena kora. U tim uslovima savladati kozju stazu koja grebenom izvodi na planinu, po procjeni štaba brigade, bilo je nemoguće. Zbog toga je samoinicijativno promijenio pravac kretanja i poveo jedinice pravcem: Rakitno — Blidinje jezero — Dugo polje — selo Doljani — selo Zlate, odakle je trebalo stazom se uspeti na planinu Plasu. Ovaj pravac je bio obilazan i mnogo dulji, ali i mnogo povoljniji za kretanje jedinice. S obzirom na važnost zadatka koji je brigadi postavljen, a za slučaj da je neprijatelj već izbio na greben pl. Plaše, štab je uputio jedan bataljon pravcem određenim divizijskom zapoviješću. Za slučaj da je neprijatelj već izbio na greben planine, ovaj bataljon bi, napadom i udarom u bok tim neprijateljskim snagama, koordinirao rad sa izlaskom i dejstvom brigade sa pravca sela Zlate i olakšao brigadi izlazak na greben planine.

Bataljon se iz Rakitna pred zoru 5. marta uputio pomenutom stazom. Vrlo težak uspon u početku marša trošio je fizičku snagu boraca, a još više natovarenih konja. Što se više odmicalo i izbijalo na veće visine bivalo je sve teže. Snijeg sve veći, a ledena kora sve deblja. Kad se izbilo pred Pločnu (tt. 2228), posrtali su ljudi i konji — dalje se nije moglo. Sva nastojanja boraca i rukovodilaca, na čelu sa komesarom brigade Mirom Nižićem i zamjenikom komandanta Stankom Parmačem, da se savlada uspon Pločne, bila su uzaludna. Bataljon je u tome izgubio veliki broj konja koji su se uz nesavladive uspone survavali niz zaleđene strane i litice. Od hladnoće je izvjestan broj boraca promrzao. U nemogućnosti da nastavi određenom stazom, bataljon se vratio i uputio za brigadom, pri čemu je izgubio dva dana. Primjer ovog bataljona jasno je pokazao sve posljedice koje bi snašle brigadu da je i ona krenula naređenim pravcem, a koje bi sigurno veoma teško pogodile ne samo 9. dalmatinsku diviziju, već i sve naše jedinice koje su se nalazile u dolini Neretve kod Jablanice i u dolini Rame — u prvom redu ešelone Centralne bolnice Štab divizije je prihvatio odluku 3. brigade o izmjeni pravca kretanja, a po stizanju u dolinu Doljanke, u selo Zlate, zbog premorenosti njenih boraca promijenio je prvobitnu odluku i na greben Čvršnjice uputio dijelove 4. brigade (ona je ranije stigla u rejon

Jablanice i bila odmornija. Treća brigada je ostala dva dana na odmoru u rejonu sela Zlate. Treći bataljon se pri povratku s Cvrsnice, sukobio 8. marta sa četničkom kolonom u rejonu Koprivnika (2 km južno od Blidinjeg jezera) koja je nastupala od Rakitna za jedinicama 9. divizije. Bataljon je prihvatio borbu, zadržao četnike, a zatim se pod borbom povlačio preko Dugog polja. Pred mrak su ga prihvatili dijelovi 5. brigade na položajima Vrata (k. 1264), zatim je nastavio dolinom Doljanke i 9. marta stigao u sastav brigade.

BORBE NA NERETVANSKOM MOSTOBRANU

Kada se 9. dalmatinska divizija, po odluci Vrhovnog štaba, povukla sa područja Imotskog, našla se 8. marta sa brigadama u rejonima planine Cvrsnice, doline Doljanke, pl. Ljubuše i oko Duvna. Odstupni marš je izvršen po teškim uslovima — potiskivana s fronta, tučena od artiljerije i avijacije, divizija se povlačila usiljenim maršem, često po vrlo teškom, uglavnom planinskom zemljištu, pokrivenom visokim snijegom. Nevični snijegu i hladnoći, borci su se teško kretali. Već na prvom maršu, veliki broj boraca ostao je potpuno bos ili samo sa vunanim čarapama na nogama, što je izazvalo teška smrzavanja nogu. Posljedice toga odrazile su se na borbenu sposobnost i moral jedinica.

Odmah po pristizanju na nove sektore, jedinice su se sukobile s neprijateljem, i to prvo 5. brigada s Nijemcima u rejonu Sujice i sela Miša, a zatim dijelovi 3. brigade kod Blidinjeg jezera.

Ovih dana vođena je dramatična bitka za spas ranjenika. Bile su angažovane sve snage Glavne operativne grupe, a događaji su pokazali svu opravdanost izbijanja i prisustva 9. dalmatinske divizije na pomenutom području. Njenim dolaskom zatvoren je prostrani vakuum između naših i neprijateljskih snaga i to na vrlo opasnim pravcima kojima je neprijatelj usmjeravao svoja dejstva i nadirao u bok i pozadinu Glavne operativne grupe i rejona razmještaja Centralne bolnice.

I u toj nadasve teškoj situaciji, poslije neuspjeha da se zauzme Konjic. Tito je našao smjeli i jedino mogućan izlaz: zavarati neprijatelja o namjeravanom pravcu prodora, porušiti mostove na Neretvi i prije no što se ista formira, izvršiti protivudar kod Gornjeg Vakufa, a zatim munjevito preći na lijevu obalu, razbiti četnike na Prenju i prodrijeti prema istoku.

Depešom Vrhovnog štaba postavljen je 6. marta orijentiranim zadatkom 9. diviziji za dejstvo u zoni Neretve: braniti i održati mostobran u trouglu Neretva — planina Čvrstica — izvorni dio Doljanke, da bi se obezbijedili desni bok i pozadina naših glavnih snaga i time omogućili prelazak preko Neretve i evakuacija ranjenika i bolesnika Centralne bolnice.

Shvatajući svu ozbiljnost situacije i postavljeni zadatak, u štabu divizije odlučeno je da se težište dejstava postavi na čvrstom držanju grebena planine Plaše, gdje su usmjerene 3. i 4. brigada, a 5. brigada određena je da brani pravac koji iz rejonu Rakitna, preko Dugog polja, izvodi u izvorni dio Doljanke i dalje njenom dolinom ka Neretvi.

Četvrta brigada koja je prva stigla, krenula je već 8. marta izjutra u dolinu Neretve ka Aleksinog hana i na pl. Plasu sa zadatkom da izvrši pritisak na neprijateljske snage ka selu Diva — Grabovica i u dolini Neretve.

Izlazanje jedinica na položaje planine Plaše bilo je vrlo naporno: uspon je mestimično iznosio i do 30 stepeni. Posebne su nedaće nastale kad je pao mrak: dovoljno je bilo da borac siđe sa utrte ledene staze pa da se otkotrlja po nekoliko desetina pa i stotinak, metara niz strmi nagib, sve dok ne bi zapeo o neko deblo. Zato je 3. bataljon 4. brigade izbio na greben Plaše tek u smeni dana 8/9. marta. (Iste te nedaće kasnije je doživljavala i 3. brigada prilikom uspona stazom iz sela Zlate.) Ostale jedinice 4. brigade izbile su na predviđene položaje na desnoj obali kanjona Neretve kod Aleksinog hana, prema Karauli. Pri tom su naišle na slabije delove četnika i proterale ih ka Diva - Grabovici i Gornjoj Grabovici.

Treći bataljon 4. brigade, kad je izbio na planinu Plaše ponio se do kraja neodgovorno i nevojnički. Vjerovatno zbog prevelike hladnoće koja je te noći vladala na planini i nemogućnosti da se borci zagreju. kao i što nije imao veze s ostalim bataljonima i štabom brigade, samovoljno je napustio položaj ga grebenu Plaše i povukao se ka dolini Neretve. Stab brigade naredio je bataljonu da se odmah vrati na napuštene položaje. On je krenuo, ali je već bilo kasno: vidjevši da su se naše snage povukle, četnici su krenuli jačim snagama, posjeli greben Plaše (tt. 1483) i Branisavac (k. 1721), dominantne tačke na planini. I sva sreća što su se na toj liniji zaustavili, jer da su krenuli još samo kilometar naprijed, ka sjeveru, i posjeli rejon glave Plaše (tt. 1577), naše jedinice nikad ne bi ovladale tim objektima ili bi to morale da učine pod veoma nepovoljnim uslovima i uz

teške žrtve. Nije uopće dolazilo u pitanje da li bi bilo dopustivo da divizija ne izvrši zadatak koji joj je postavljen. Prepuštanje grebena Plaše značilo bi dozvoliti neprijatelju da sa sjeve*—nih padina neposredno drži pod vatrom rejon Jablanice, a time i prelaz preko Neretve, na kojem su se još punih pet dana precacivale naše snage i ešloni ranjenika Centralne bolnice. Ovo bi bio tragičan neuspjeh 9. dalmatinske divizije.

Nešto kasnije, nakon što se sa Plaše povukao 3. bataljon, povukle su se, pod pritiskom četnika, i ostale snage 4. brigade sa položaja u selu Donjoj Jablanici. U selu se našao štab brigade koji je odmah prikupio oko 80 boraca od onih koji su se u neredu povlačili i poveo ih u napad dolinom Neretve. U ne tako snažnom okršaju odbačeni su četnici iz rejonu željezničke stanice Prenj, pa se nakon toga front odbrane brigade stabilizirao.

U toj kritičnoj situaciji u rejonu Donje Jablanice našao se i štab 7. banijske divizije čije su se jedinice u to vrijeme precacivale preko Neretve. Uočivši opasnost na tom dijelu fronta, intervenisao je kod štaba 4. brigade postavljajući zahtjev da brigada odmah krene prema napuštenim položajima. Pri tom je ukazao na potrebu da jedan član štaba 9. divizije dođe na ovaj odsjek da bi preuzeo komandu i rukovodio borbenim dejstvima, o čemu je upućen izvještaj štabu Devete dalmatinske divizije.

U ovo vrijeme štab 9. divizije nalazio se u selu Sovićima, angažiran na organizaciji evakuacije ranjenika iz koliba Zlopolja, na Ljubuši u pravcu Neretve, kao i na zatvaranju pravaca koji sa zapada i jugozapada izvode u dolinu Doljanke, u pozadinu ešlona ranjenika i naših snaga na Neretvi, prema kojima su već nadirale neprijateljske snage.

Zbog situacije kod 4. brigade štab divizije odmah je uputio na taj dio fronta 3. brigadu koja se odmarala u rejonu sela Zlate. Dva bataljona brigade krenula su istim zaleđenim usponom kojim se penjao na Plasu i bataljon 4. brigade i pri tom su naišla na iste teškoće. Po izbijanju na glavu Plaše bataljoni su se razvili i odmah krenuli u napad prema Branimirovcu i grebenu Plaše koje su četnici dan ranije uredili za odbranu i sada sa njih otvorili jaku vatru i prisilili ove snage 3. brigade da se vrate na polazni položaj, na glavu Plaše. Tako nije uspio pokušaj da se neprijatelj odbaci napadom iz pokreta i zauzmu objekti. Po odluci štaba brigade, bataljoni su se razvili na liniji: planinska kuća Drijenač — glava Plaše — k. 1302 — Gu-

manci (k. 1259). Posjednuti položaji predstavljali su posljednju pogodnu moguću liniju za odbranu na Piasi. I svako napuštanje ili gubljenje tih položaja bilo bi isto što i gubljenje prelaza na Neretvi kod Jablanice. Štab brigade, da bi što direktnije rukovodio dejstvima na ovim izuzetno važnim položajima, nalazi se neposredno iza borbenog poretka svojih jedinica, u rejonu Gumanaca. Neposredno približavanje komande brigade borbenom poretku jedinica ocijenjeno je kao neophodno u datoj situaciji, kako zbog važnosti zadatka, tako i zbog morala jedinica. Jer moral boraca, i u vezi s tim, borbeno sposobnost, nisu bili adekvatni stepenu važnosti zadatka. Protekle petnaestodnevne defanzivne borbe i marš pod nepovoljnim uvjetima znatno su potkopali moral boraca. Predstojeće odbrambene borbe na planinskom grebenu visine od oko 1.500 metara, prekrivenom visokim snijegom, uz veoma niske temperature i nemogućnosti da se borci zagriju i redovno hrane, realno su navodile na zaključak da će moral kod boraca a time i borbeno sposobnost još više oslabiti. Stoga je ocjena štaba brigade da se u eventualnim krizama nađe neposredno na mjestu događaja, bila sasvim ispravna.

Neprijatelj se pred 3. dalmatinskom brigadom solidno utvrdio. U svojim rukama držao je dominirajuće topografske objekte: Ostrovaču (k. 1865), Branisavac i greben Plaše (tt. 1483). U štabu divizije strahovalo se da neprijatelj ne potisne sa položaja brigadu i ugrozi prelaz na Neretvi. Stoga je svakodnevno upućivao naredjenja brigadi da napadom odbaci neprijatelja sa Ostrovače, Branisavca i grebena Plaše ka Diva — Grabovici. Ovakav zadatak u postojećim uslovima nije bio realan: neprijatelj utvrđen, predteran na dubini od oko 1.000 metara (zapravo od polaznog položaja do neprijateljskih rovova) jako otkriven, pri čemu je trebalo savladati veliki uspon pokriven mjestimično i do metra visokim snijegom sa ledenom korom; teškog naoružanja koje bi podržalo juriš nije bilo, a i ručnih bombi bilo je u ograničenom broju, dok se neprijateljska avijacija neprekidno smjenjivala po eskadrilama iznad položaja brigade, što je sve onemogućavalo da se, pogotovo danju, pokuša napad. I pored svega brigada je svih 6 noći, koliko se nalazila na tim položajima, pokušavala jurišima da zbaci neprijatelja, ali u tome nije uspjela.

Štab divizije preduzimao je mjere da se zadatak izvrši koordinacijom dejstava 3. i 4. brigade. PoKušaj 4. brigade aa iz doline Neretve preko Ravnog bora udari u bok neprijatelja

na Plaše i da ga u sadejstvu sa 3. brigadom odbaci, ostali su uzaludni: 4. brigada bila je prikovana vatrom neprijatelja s fronta, a posebno bočnom vatrom sa četničkih položaja sa lijeve obale Neretve koji su natkriljavali položaje brigade. Iako je bila noć kad je preduzet napad, neprijateljska vatra dolazila je snažno do izražaja jer su četnici noću neprekidno osvjetljavali predteren, pa je vidljivost na sniježnoj ledini bila veoma dobra. Uz to, teren na pravcu predviđenog manevra 4. brigade bio je vrlo težak, ali je ujedno bio i jedini iz kanjona Neretve.

Iako 3. i 4. brigada nisu uspjele da odbace neprijatelja sa planine Plaše, prisilile su četnike da se drže defanzivno, a to je bilo dovoljno da se sa ovog pravca obezbijedi slobodan put dolinom Doljanke i prelazak preko Neretve kod Jablanice. I neprijatelj je tih dana pokušavao, u nekoliko navrata, da zbací naše snage u dolinu Neretve i Doljanke, ali je snažnim otporom, naročito 3. brigade (prema čijim je položajima ispoljavao snažniju aktivnost), uz osjetne gubitke odbacivan.

Čitavo ovo vrijeme 5. brigada se nalazila na položajima u rejonu Vrata, sela Sovića i Oblanica i štitila ne samo pozadinu divizije, već i opšti pravac koji dolinom Doljanke izvodi u rejon Jablanice; tim pravcem trebalo je evakuisati još oko 1.500 ranjenika. Jače neprekidne borbe vodila je sa Bačevićim četnicima, podržanim dijelovima italijanske grupe »Škoti« u rejonu Vrata, koji su napadali s pravca Blidinjeg jezera. Jedan vrlo oštar sukob imali su 1. i 3. bataljon u rejonu koliba Zlopolja. Naime, u Zlopolju je ostala grupa teških ranjenika, neki dijelovi zbjeга i dječjeg doma, pa je štab divizije odredio ove dijelove brigade da hitno izvrše taj zadatak.

Pred samo izbijanje bataljona 5. dalmatinske brigade iz rejona Zlopolja začula se paljba pušaka i mašinki oko koliba. Čuli su se i vapaji. Situacija je bila jasna. Bataljoni su odmah intervenisali i brzo se našli pred grupama izbjeglica i koliko-toliko pokretnih ranjenika koji su bježali tražeći zaštitu. Ona im je došla u pravi čas. Ali, na žalost, ne za sve. Grupu od oko desetak najtežih ranjenika već su poklali ostrvljeni pripadnici izviđačke grupe 369. legionarske divizije i četnici. Jedinice brigade najprije su odbacile zlikovce ka selu Ravno,^a zatim pokrenule zbjeг i, silom prilika, pokretne ranjenike poturili pod nosila i preko Ljubuše i pl. Vran, prenijeli do Sovića najteže ranjenike.

Dok se 9. divizija nalazila u odbrani mostobrana na Plaši i u rejonu Sovica, Vrhovni štab je 9. marta ponova pokrenuo pitanje da divizija sa nekoliko stotina ranjenika odstupi ka zapadu, u pravcu srednjedalmatinskih planina.

Da bi se svestranije i podrobnije razmotrila situacija i mogućnost da divizija prihvati takav zadatak, u štabu je održan sastanak kome su prisustvovali i pojedini članovi štabova brigada. Detaljno je razmotrena operativno-taktička situacija, kako na frontu divizije tako i na eventualnim pravcima proboja, kao i borbena i fizička sposobnost divizije za izvršenje ovakvog zadatka. Mišljenja su se podijelila — jedni su bili za to da divizija prihvati zadatak i da sa ranjenicima krene prema Dalmaciji, a drugi da ranjenici i divizija krenu preko Neretve, sa ostalim snagama Glavne operativne grupe i Vrhovnim štabom.

Možda tada, u onim uslovima, situacija nije bila potpuno jasna — obavještajna služba nije imala sve potrebne podatke, nije bila ažurna, pa je i moglo biti pretpostavki da se divizija sa ranjenicima može probiti u naznačenom pravcu. Ali bilo je poznato da je neprijatelj zauzeo Livno, Duvno i Imotski, da napada na front divizije na Piasi i od Rakitna u pravcu Sovića. (Kasnije je razvoj događaja pokazao da je s pravca Kupresa ka Jablanici nastupala 369. legionarska divizija, a 7. SS divizija sa prostorijske Livna glavnim snagama prema Imotskom i dalje ka Mostaru, a pomoćnim prema Duvnu; iz Imotskog prema Duvnu i iz Rakitna i Sovića nastupali su italijanska grupa »Škoti« i Baćevićevi četnici, a dolinom Neretve i preko Plaše četnici i Talijani. Sve te snage koncentrično su nastupale na pravcu eventualnog proboja 9. divizije sa ranjenicima.

Na sastanku u štabu divizije ipak je prevagnulo mišljenje i zaključeno da divizija ne krene u Dalmaciju, već da sa grupom teških ranjenika pređe Neretvu. Posle sastanka komandant divizije, Vicko Krstulović, otišao je do Vrhovnog štaba i drugu Titu izložio situaciju na frontu i u diviziji, kao i mišljenje da divizija nije u stanju da se sa teškim ranjenicima probije ka Dalmaciji. Drug Tito je ovo prihvatio i donio odluku da i 9. dalmatinska divizija krene sa Glavnom operativnom grupom preko Neretve.

Tada su se svi ranjenici Centralne bolnice, zbjeg i sve ostale jedinice prebacili preko Neretve. Deveta divizija dobila

je zadatak da napusti neretvanski mostobran. Stab divizije izdao je naređenje brigadama da po padu mraka 14. marta napuste položaje i da se kod Jablanice, preko improviziranog mosta, prebace preko Neretve i dalje zapadnim padinama Prenja ka selu Krstac.

Povlačenje je prva otpočela 5. brigada sa odsjeka Sovici — Vrata. Ona je ujedno bila i najudaljenija od mjesta prelaza. Za njom je napustila položaje 4. brigada, a posljednja se povukla i prebacila preko Neretve 3. dalmatinska brigada, ostavljajući na sjevernim padinama Plaše, u rejonu sela Zlate i u dolini Neretve, u rejonu željezničke stanice Prenj, zaštitničke dijelove koji su se kasno u noć povukli i prebacili preko Neretve za brigadom.

IZVAN ČOVJEKOVE MOĆI

Još onog dana kad je drug Tito usvojio prijedlog Vicka Krstulovića da se i 9. divizija prebaci preko Neretve, donijeta je odluka da baš ona prenese teške ranjenike preko Prenja.

U toku noći 14/15. marta divizija je prešla Neretvu i prikupila se u rejonu Krstača. Brigade su se u dnevnim časovima 15. marta, zbog dejstva neprijateljske avijacije, sklanjale po vrletnim padinama Prenja, odmarale i pripremale za predstojeći zadatak. Tog dana, poslije duljeg vremena, borcima su podijeljena dva obroka hrane. Obavljene su, koliko se moglo u to kratko vrijeme, vojne i političke pripreme; počelo je u jutarnjim časovima 15. marta sa sastankom u štabu divizije, na kojem su bili i svi članovi štabova brigada. Zadatak je glasio: našoj diviziji, vrhovni komandant je povjerio vrlo odgovornu i časnu dužnost; ona iz rejona Krstac — Poljana prihvata teške ranjenike i nosi ih preko Prenja. Zadatak zahtijeva krajnje napore, visoku svijest i upornost svih boraca i rukovodilaca divizije. Pravac kretanja: Javorik — Idbar — Ljubina — Gornja Bijela — Borci — Boračko jezero — Grabovice. Sastanci -su održani i u svim štabovima brigada i bataljona.

Približavao se kraj dana 15. marta. Borci su primali drugi obrok hrane. Zapravo, kašu su odmah pojeli, a parče mesa bilo je namijenjeno za rezervni obrok. Mali je bio broj boraca čije je parče mesa poslužilo namijenjenoj svrsi: gladni, sve su pojeli još iste večeri.

Mrak iz kanjona Neretve počeo se širiti i dopirati do rejona razmještaja brigada. Nešto prije toga iščezla je i neprijateljska avijacija koja je bez ometanja i ovoga dana istresala

tovare bombi. Partizanska »protivavionska oružja« — puške i mitraljezi, nisu je mogla dohvatiti; tek ih je noć rastjerala.

U ovo vrijeme su se po četiri borca postrojavala duž staze uz jedna nosila s teškim ranjenikom. Na čelu divizijske kolone njena najsnažnija, 3. brigada; za njom 5. pa 4. brigada. Iza dalmatinskih bila je 8. banijska brigada, također određena za nošenje ranjenika.

Komanda za pokret prenijeta je sa čela divizije, 1. bataljona 3. brigade, do 4. bataljona 4. brigade. I kolona je krenula. Ali ne sva odjednom. Najprije prva desetina na čelu, pa vod, četa i bataljon; zatim jedna pa druga brigada. I dok se cijela divizijska kolona izdužila, bila je potrebna cijela noć. Staza nije bila potpuno slobodna. Dan-dva prije tuda su prošli mnogobrojni ranjenici Centralne bolnice, zbijeg žena, djece i staraca. Mnogobrojni ešeloni nemoćnih. I mnoge jedinice prošle su tom stazom. Sve je to ostavilo traga i ometalo koloni 9. divizije da krene ujednačenim korakom. Svud po stazi i unaokolo bili su zaostali iz prethodnih ešelona.

Teškim koracima krenula je kolona. Čitava jedna divizija. Ali to nije više bila borbena, udarna, već operativno sputana divizijska kolona, čiji su borci poturili svoja ramena pod preko 250 nosila na kojima su u ranama i krvi ležali, obavijeni i uvijeni u primitivnim zavojima, opruženi i zgrčeni njihovi ranjeni drugovi. To su bili oni ranjeni bombaši i mitraljesci što su još u januaru u Baniji stali pred 369. legionarsku, a. kasnije i 7. SS diviziju i u dvomjesečnim zaštitničkim borbama sprečavali im prodore na oslobođenu teritoriju; bili su tu i oni što su se u Kninskoj krajini obračunavali sa četnicima popa Dujića i Bačevića, a kasnije razbijali ustaše na sektoru Imotskog, i proleter i koji su jurišajući na bunkere i »blok-hauze« oslobađali Prozor; i oni što su jurišali prema Konjicu i odbijali napade njemačke 718. divizije od Sarajeva na Ivan-sedlu, kao i oni što su razbili u paramparčad talijansku diviziju »Murde«, a kasnije jurišali preko Neretve i otvorili put na istok. Bili su tu i oni što su, nekoliko dana ranije, krajnjim samopožrtvovanjem, hrabro stali na Pidrišu, Kobili, Crnom vrhu i Vilića gumnu pred izbezumljene fašiste iz 717. njemačke divizije koja je prodirala od Vakufa, čiji su se noževi već kovitlali iznad samih glava ešelona ranjenika u Prozorskoj kotlini. Natjerali su Švabe u paničan bijeg, ali su mnogi i sami bili žrtve veličanstvene bitke za spas ranjenika. Sada su ležali na nosilima, nepokretni, bez ponekog dijela tijela, izreše-

tani. Sve ih je trebalo sada nositi i spasti, jer su to više nego iko zaslužili. Bezbroy puta zaslužili.

Noseći svoje ranjene drugove kretala je 9. divizija uskom stazom kroz vrleti i preko ambisa Prenja. Gust mrak, uska i blatnjava staza, razgažena od rastopljenog snijega, zahtijevali su maksimalne napore da bi se ranjenici nosili bez težih potresa. Kratki zastanci često su davani, a i nosači su se mijenjali: četvorica nose jednog ranjenog druga, a smjena nosi oružje — svaki borac dve i tri puške. Kolona je prvu noć išla dobro, gotovo besprijekorno, iako uz velike napore. Borci su s punom ozbiljnošću shvatili svoj zadatak, svoju ulogu u tim teškim danima NOR-a. Sada im je izgledalo da je bilo lakše na Čvrtnici i Plaši, po snijegu i ledu, jurišati i odbijati juriše, ginuti i gladovati. Ali ovaj je zadatak još odgovorniji — i oni su ga i izvršavali.

Ispred kolone ranjenika, put ka istoku krčile su brigade 2. proleterske divizije. Nepunih 20 kilometara naprijed toga i naredna dva dana vodila se žestoka bitka. Oko Glavatičeva, Gračanice i Zaborana, na pravcu kretanja Centralne bolnice i kolone teških ranjenika, posjeli su položaje četnici pod komandom zloglasnog Baja Stanišića, dok ih 18. marta izjutra proleter i nisu potpuno razbili. Time je put za teške ranjenike bio otvoren. Neprijatelj je tih dana vršio snažan pritisak i na bokove pravca kojim su nošeni ranjenici. Od Konjica do Ostrošca, dolinom Neretve, naročito kod Čelebića, njemačka 718. divizija vršila je snažne napade, mjestimično je prelazila Neretvu i nastojala da prodorom prema Idbaru presiječe pravac evakuacije ranjenika. Na tom sektoru, brigade 1. proleterske divizije uporno su branile lijevi bok, a njena 3. krajiška brigada to je radila i u zaštitnici. Sedma banijska divizija obezbijedila je desni bok, prema samom grebenu Prenja. Prema planu Vrhovnog štaba, 3. udarna divizija prikupljena je iza 2. proleterske divizije, a zatim će razviti ofanzivna dejstva ka Nevesinju. Sve snage Glavne operativne grupe bile su angažovane. A osjećala se potreba za bar još jednom divizijom koja bi prema istoku razbila Talijane i Dražine četnike, čiji je broj daleko prelazio 10.000. Teška je to bila situacija za Glavnu operativnu grupu i Vrhovni štab. Sve te zadatke trebalo je izvršavati sa ograničenim brojem jedinica i snaga. Preko 4.000 hiljade ranjenika i bolesnika razvrstanih u ešelone Centralne bolnice trebalo je štititi i prenositi. Citava jedna divizija i još jedna brigada, od ionako malog broja jedinica i u teškoj operativnoj situaciji, odvojeni su za nošenje ranjenika.

Divizija sa ranjenicima kretala se sporo. Ni pun kilometar na sat nije mogla preći. A noćnih časova bilo je malo — svega 10. Danju se zbog neprekidnog dejstva neprijateljske avijacije nije moglo. Korak po korak išlo se naprijed iako su borci željeli da što brže stignu na cilj, da se i oni i njihovi ranjeni drugovi odmore. Ali se brže nije moglo. Uska strma staza, preko urvina, sa oštrim usponima i spustovima, negdje smrznuta, a negdje raskvašena i blatnjava, ne samo što je usporavala kretanje, već je zadavala velike muke borcima pod nosilima, a još veće ranjenicima. Noseći ranjene drugove, borci nisu mogli ići ukorak i ravno držati nosila. Nosila bi se naginjala, a time i tijela teških ranjenika, pa su se vrijeđale još svježije rane i krv liptala, a zatim je kroz nosila kapala na borce. Kolonu su pratili jauči i teški uzdasi ranjenih drugova. Svaki jauk, svaki uzdisaj ranjenog druga, neposredno se doimao boraca. I glad je bila u koloni. Veći broj ranjenika i po tri dana nije primio obrok. Ranjen i gladan teško je biti. Tražili su od boraca koji su ih nosili da im daju nešto jesti. To nisu bile obične riječi, običnim glasom izrečene molbe za hranu — bili su to vapaji, tužni i dirljivi. Oni su optuživali. Ali koga? Hrane nije bilo, a nije se ni mogla naći u nenapušćenim predjelima Prenja. Pa čak da je hrane i bilo, ne bi se mogla redovno pripremati. Avijacija neprijatelja uporno je pratila kolonu, bombardovala i mitraljirala. Otkud borcima koji ih nose, hrana? Ni oni je nemaju, i oni su gladni. Dobiće je sutra. Kad nastupi dan, ukoliko intendanti nešto pronađu i uspiju da se negde sa kazanima zavuku i sklone od neprijateljske avijacije. Sanitet Centralne bolnice i intendantura Vrhovnog štaba nisu se snašli da u toj situaciji organizuju neophodnu ishranu ranjenika. Na odlučnu intervenciju štaba 9. divizije, a zatim i načelnika saniteta Vrhovnog štaba, Gojka Nikoliša, preko Vrhovnog štaba je i to stanje donekle ublaženo. Intendantura divizije i brigada već drugog dana nošenja ranjenika nisu imale nikakve zalihe hrane. Ono malo sljedovanja dobivenog u Jablanici, pri prelasku Neretve, trajalo je nepuna dva dana. Posljednji obrok skuhan je i podijeljen borcima 16, a sada je već 18. mart — drugi dan kako borci ne dobijaju obroke. Intendanti tragaju za hranom, ali u onom malom broju zaselaka ničeg nije bilo. Kad su četnici, koji su ranije bili zaposjeli ta područja, protjerani, sve su opljačkali, a kuće i kolibe napustili su žitelji.

U jednoj kući u selu Gornja Bijela sastali su se intendant i brigada i divizije: Dušan Kotoraš, Karli Lenardi i drugi da se dogovore što da urade. Dok su se dogovarali, Karli gledajući drveni kućni zid, primijeti kako kroz jednu rupu između dasaka izviruje kokoš. »Evo kokoši«, uzviknu on i skoči. Ostali su ga čudno pogledali misleći da on od gladi i iscrpljenosti halucinira. No Karli priđe daščanom zidu i kroz pukotinu proturi jednu šibu. Odjednom se začu graja kokošiju. Kad su skinuli improvizirani daščani zid, nadoše nekoliko prignječenih kokoški, nekoliko vreća krompira, pšeničnog i kukuruznog brašna, dvije kante masti i nešto suhog mesa. Intendanti su bili odmah za to da se sve rekvirira i podijeli po brigadama ranjenicima i borcima, ali se umiješаше politkomesari. Nastade spor potpuno shvatljiv, jer su se intendant i u ovakvim situacijama nalazili uvijek između dvije »vatre« — političke linije i osiguranja ishrane boraca. Pošto se nastali spor nije mogao riješiti, iznijet je pred komandanta divizije. Vicko Krstulović odlučno je prekinuo spor: »Svi smo dužni voditi računa o političkoj liniji, ali u ovoj situaciji, kad glad prijeti hiljadama života naših ranjenika i boraca, linija je sekundarna. Sve da se rekvirira i pravilno rasporedi«. Tako je pripremljen obrok za sve ranjenike i borce divizije — glad je trenutno zaboravljena.

Prva etapa prenošenja ranjenika bila je pri kraju. U noći 17/18. marta divizija je nosila ranjenike na dionici Memeja Selo — Idbar — Vis (k. 1152). Noć je bila na izmaku. Siluete visokih planinskih vrhova na istoku sve su se oštrije ocrtavale kad se 3. brigada, na čelu divizije, uspinjala od Visa prema Siljevici uskom zaleđenom stazom. Teško bi bilo i zdravom, jakom i sitom čovjeku da se i bez tereta vere ovom neprohodnom stazom, kraj koje su se, s obje strane, nalazili mnogobrojni tragovi natčovječanskih napora. Još od Neretve, tamo gdje se prošlo preko improviziranog mosta, od onog prvog strmog uspona staze u kanjonu Neretve, pa sve dođe, do Visa, staza je bilježena ljudskim leševima. Bili su to najčešće naši borci umrli od stravičnog pjegavog tifusa; na početku su padali oni koje je još do Neretve crpla ta opaka bolest te nisu imali snage da savladaju težak put. Zatim su umirali teški ranjenici kojima se u tim teškim uslovima nije mogla pružiti njega kakvu je zahtijevalo njihovo stanje. Bilo je i poginulih boraca, 1er je pokret naših jedinica i ranjenika pratila neprijateljska ^avijacija. Ni iscrpljeni i izgladnjeli konji nisu imali snage da Prođu tim putem — padali su i crkavali uz stazu. Sve te stra-

hote, napore i stravične prizore savladali su borci Dalmatinske divizije noseći ranjene drugove, prisiljavajući sami sebe da zatome u sebi sva ljudska osjećanja, da izdrže iskušenja koja su prijetila da im potkopaju moralnu snagu i upornost, da se naviknu na tragediju koja ih je okruživala.

I kad se tog jutra, 18. marta, 3. brigada našla na dijelu između tt. 1148 i k. 1314, u pokretu ka Siljevici, odjednom su je zasuli artiljerijski plotuni, ispaljeni sa položaja u kanjonu Neretve, od Konjica, sa daljine od nepunih pet kilometara. Talijanska i novopridošla baterija njemačke 718. divizije nisu štedjele municiju. Plotun za plotunom fijukao je vazduhom. Nišandžije su bile precizne: pogoci su presjekli kolonu 3. brigade. Od prvih granata pogodeno je nekoliko nosila. Tijela nekolicine ranjenika raznijeta su još na ramenima njihovih drugova koji takođe nisu bili pošteđeni. Poginuo je, noseći ranjenika, i hrabri komandant 3. bataljona Dušan Dumičić; malo prije smijenio je svog iznemoglog borca i poturio rame pod nosila ranjenog druga. Nastala je panika. Neki nosioci ranjenika su se razbjegli, ostavivši nosila po stazi, a sami potražili sklonište. Nekoliko ranjenika na nosilima ostalo je bespomoćno na sniježnoj stazi u baraži artiljerijske vatre. No, nije se čekala komanda da se i oni sklone: odvažni vodnik Jozo Marinović pod ubistvenom vatrom artiljerije poletio je prema ostavljenim ranjenicima. Zabacivši jednog ranjenog druga na leđa, odnio ga je na sigurno mjesto u šumarak, izvan artiljerijskog baraža. Za njegovim primjerom krenuli su i mnogi drugi borci i brzo sklonili sve za trenutak ostavljene ranjenike. Tu je bio i komandant brigade, Branko Dude — i on je dohvatio nosila i sklanjao ranjenike. Tek što je posljednji ranjenik sklonjen sa staze, a i čitava kolona nosača ranjenika već skrenula u šumu, van staze, doletjela je eskadrila njemačke avijacije. Bombardovala je i mitraljirala sve unaokolo. Srećom, ranjenici su bili zamaskirani šumom i gubitaka nije bilo. Ali, tu se nije dalje smjelo ostati: rejon je otkriven, staza je otkrivena.

Kretati se dalje stazom bilo je isto što i postati otvorena meta neprijateljskim baterijama iz utvrđenog Konjica. Sa ranjenicima na nosilima tada se moglo kretati samo preko urvinanvan staze. Tako je bilo bar u rejonu kote 1314. Jedan mali dio otvorenog prostora trebalo je sa ranjenicima, kroz artiljerijsku vatru, pretrčavati u skokovima, a onda skretati van staze, bespućem i spuštati se padinama ka selu Gornja Bijela.

Branko Dude, stari iskusni partizan, stajao je na najkritičnijem mjestu i komandovao. Njegova komanda bila je sinhronizovana s plotunima neprijateljskih baterija. Onog trena kad bi izbačene granate eksplodirale na zemlji, začula bi se i njegova komanda: »Naprijed!« Nosilo po nosilo, pa i po dvatri, nošeno je trčećim korakom preko te kritične tačke sve dok se čitava brigada sa ranjenicima nije prebacila iz te opasne zone i prikupila se, zamaskirana šumom, u rejonu Siljevice, a zatim nastavila put u pravcu Gornje Bijele.

Poučene iskustvom, ostale brigade izbjegle su tu zonu. One su tu dionicu prelazile pod zaštitom noći.

Tog istog dana, ali nešto kasnije (negdje oko 8—9 sati) jedna četnička jedinica zaobišla je položaje jedinica 7. banijske divizije i izbila na liticu iznad staze u rejon k. 1122 — Borje, zapadno od Memeja Sela. Začelje divizijske kolone samo što je zamaklo stazom, a četnici su iz pušaka i mitraljeza otvorili iznenadnu vatru. Nastala je panika na začelju kolone 4. brigade. Tu se našao zamjenik načelnika štaba divizije, Ljubiša Urošević, koji je pratio i rukovodio začelnim dijelom divizijske kolone i odmah reagirao. Brzo je uspostavljen red kod boraca 4. brigade, ostavljena nosila su podignuta i ranjenici ponijeti u pravcu Idbara. Međutim, u rejonu Memeja Sela nalazila se veća grupa teških i nepokretnih ranjenika i bolesnika izostalih iz ešelona koji su ranije tuda prolazili. U ovoj situaciji Urošević je naredio 8. banijskoj brigadi koja je bila iza brigade 9. divizije, da se njeni borci uzveru uz litice, napadnu i odbace četnike, a 4. brigada je dobila zadatak da ranjenike kojima je zadužena prenese van zone opasnosti prema idbaru, a zatim da izvuče i one teške ranjenike i bolesnike koji su ostali u rejonu Memeja Sela, izloženi četničkoj vatri. Dva bataljona 4. brigade, pod komandom zamjenika komandanta brigade Bogdana Peke, ubrzo su krenula prema Memeja Selu. Pod vatrom su protjerali jednu grupu četnika koja je sišla niz litice i već bila zapalila nekoliko koliba i pobila nekoliko ranjenika. Ispod četničkih kuršuma Dalmatinci su izvukli preko 100 ranjenika i spasli ih od već sigurne smrti. Najteže je bilo s onim teškim ranjenicima koji nisu bili na nosilima. Trebalo je ponijeti iz tog rejona, ali za njih nije bilo nosila, a nije se moglo ni na leđima nositi. Izlaz se ipak našao: borci 4. brigade položili su ih na svoje oružje i tako nosili u Idbar. Tako je preko 30 teških ranjenika nošeno na oružju drugova nekoliko kilometara.

Jurio je kurir iz Idbara prema čelu divizijske kolone, do 3. dalmatinske brigade. U ceduljici koju je donio opisan je događaj kod Memeja Sela i skrenuta pažnja da se ne dozvoli da se sličan prepad ponovi i u tom rejonu, preko staze koja od Borove glave (k. 1520) izvodi na stazu u rejonu Siljevice. Trebalo je riješiti problem: koga uputiti da zatvori taj pravac i spriječi mogućnu opasnost, kad u brigadi nije bilo nikakve rezerve; cjelokupni sastav bio je pod nosilima. I članovi štaba brigade poturili su svoja ramena pod kvrgave ručke nosila i zamijenili najiznemoglije borce. Ipak je nekoga trebalo poslati na pravac odakle je smrt svakog časa mogla da naiđe. Konačno, upućen je jedan puškomitraljezac sa »škomodom« i nekoliko šaržera municije; on sam činio je bočno obezbjeđenje cijele divizije i kolone ranjenika.¹²

Kad su se njemačke eskadrile izgubile, naređen je pokret. Cim su se prva nosila na čelu kolone pokrenula, ponovo su doletjele nove eskadrile i kružile duž čitave staze, tražeći žrtve. Tada se začu nova komanda, suprotna prvoj: »Stoj, lezi!« I tako je 3. brigada, na čelu divizije, bila prisiljena da sve do kasnog popodneva ostane tu, skrivena po šumarcima, na snijegu, šibana ledenim vjetrom. Ležali su izglađnjeli borci na mrazu — po četvero uz ranjenog druga. Obrok se pripremao u Gornjoj Bijeloj. Možda je već gotov i čeka da okrijepi iznemogle ranjenike i još iznemoglije borce koji ih nose. Nije ni daleko do Gornje Bijele — ni pet kilometara. Ali od avijacije se dalje nije moglo.

Dok je 4. brigada kod Memeja Sela izvlačila i prenosila ranjenike u rejon Idbara, a 5. brigada ispred nje donosila teške ranjenike i penjala se strmom stranom iz rejona Idbara ka planini Ljubini, prikupljajući zaostale teške ranjenike po okolnim stazama, u rejonu Visa i Siljevice, od gladi, snijega i ledenog vjetrova sve se zamrzio. Istina, tu je bilo nekoliko koliba,, ali nije bilo nikakvih mogućnosti da se u njih smjeste bar teški ranjenici, da im rane ne mrznu na hladnom vjetru i snijegom pokrivenoj zemlji, jer su već bile prepune ranjenika i tifusara, koji su zaostali od svojih ešelona. Njih su uglavnom nosili zarobljeni Talijani, ili su bili na konjima koji su od iznemoglosti pocrkali. Najviše je bilo tifusara, mnogi u ropcu i tifusnoj agoniji. U priviđenju razgovaraju sa svojim najbližima, dozivaju majku, sestru, oca, druge; traže hranu; prisjećaju se kućnih svjetkovina, gozbi i punih trpeza. Gledamo ih i mislimo:

¹² Mislim da je to bio Roškov iz Rogoznice, ali nisam siguran (L.R.)

kad bismo mogli da ih predamo na njegu onima koje sada dozivaju, bilo bi i nade da bi ozdravili. Dali bismo im tople sobe, krevete i hranu. I lijekove bismo našli. Ostali bi živi. A ovako — bez hrane, bez toplote kuće, bez ikakvog lijeka, stalno u pokretu — tko zna kakva im je sudbina?

Dan se gubio. Samo što mrak nije počeo da obavlja visoke vrhove Bjelašnice i Visočice na istoku. Na domaku je bila noć, a čelo divizijske kolone prikovano za zemlju zbog neprijateljske avijacije još se nije zaputilo prema Gornjoj Bijeloj. Posljednje eskadrile aviona odlazile su u zadnjim časovima dana. Još jedna komanda u koloni 3. dalmatinske brigade: »Diži nosila — naprijed!« Komanda je ovog puta bila više molba nego zapovijest. Do krajnosti iznemogli borci jedva su se dizali. A i kako da podignu nosila i ranjenog druga? Kako da poture ožuljala i okrvavljena ramena ispod rapave grane improviziranog nosila? Mnogi su od iznemoglosti na granici života i smrti. Nisu mogli više nositi. Bilo je i prigovora. Čulo se: »Ubij me, ne mogu da nosim!« . . . Izgledalo je kao da su svi dospjeli na granicu svojih snaga, da se čelo divizijske kolone nikada više neće moći nikamo zaputiti. Na svu muku se krenulo. Prvi su digli nosila članovi štabova brigada; za njima politkomesari i komandanti bataljona i njihovi zamenici, pa onda i svi niži rukovodioci. Borci se na to nisu mogli oglušiti. Komanda nijema, ali snažnija od bilo koje. Svi su ranjenici dignuti sa zemlje i kolona je krenula prema Gornjoj Bijeloj. Bila je to najteža dionica. Staza se najprije penjala preko urvina, a zatim se spuštala. Bilo je i težih dionica od ove, ali su tada nosioci ranjenika bili još svježiji, odmorniji, još im nisu bila ožuljana ramena i klonule noge. A sada takvog borca više nema: sve je okrvarilo, sve je iznemoglo. Odjeća potpuno do-
trajala i poderana. Veliki broj potpuno bosih gazio je smrznutim tabanima po kori zamrzlog snijega i kamenja. Išlo se dalje, ali sve teže i mučnije. Noseći ranjenog druga borci su padali, nosila se krivila, a ranjeni borac bi se otkotrljao na zemlju. Jauk i vapaj ranjenoga prodirao bi u daljine. Bilo je to veliko mučenje i boraca i ranjenika. Samo riječi koje su ranjenici upućivali svojim suborcima — nosiocima mogle su, u ovoj teškoj situaciji, da pokrenu i posljednji atom snage. U divizijskoj koloni nije bio osamljen slučaj — bilo ih je na desetke, da je borac, noseći ranjenog druga, od iscrpljenosti pod nosilima izdahnuo. To su bila najdublja uvjerenja u odanost boraca iz Dalmacije svojim ranjenim drugovima.

Kasno uveče 18. marta 3. brigada je stigla do Gornje Bijeje. Za njom su se kretale i do 19. marta u taj rejon stigle i ostale brigade divizije. Ovdje je organizirana ishrana i odmor ranjenika i boraca divizije. Odmor je bio kratak — samo jedan dan, ali zadovoljavajući obrok hrane te večeri i sutradan, kao i noćni odmor, dali su snage borcima da izdrže još naredni dio puta, prenesu ranjenike i izvrše veliki zadatak.

NA ZADNJOJ DIONICI

Dalje se krenulo stazom ka selu Borcima. Brigada za brigadom — bolje reći ešeloni teških ranjenika i iznemoglih boraca. Sve se kretalo umornim korakom. Nastavljale su se užasne muke boraca i ranjenika. Kao i ranije, od samog početka pokreta divizije sa ranjenicima, tako i sada, na ovoj dionici puta, teški i lakši ranjenici i bolesnici, izostali iz ešelona Centralne bolnice nalazili su se svuda: po stazi i oko staze. Tifusari/izmiješani uz čitavu kolonu divizije, posebno su stravično poglavlje. Svi su izgledali jednako: iscrpljena i mršava tijela, upaljih, ugaslih očiju, u dronjcima — pravi živi leševi. Micali su se opirući se o štapove, a ići — nisu mogli. Zastajali su pa se opet dizali. Uz užasno naprezanje savlađivali bi po koji metar i opet bi zalegli. Hvatali su se za borce koji su nosili ranjenog druga. Ali, ko da ih vuče? Hvatali su se i za rep konja na kome je jahao teški ranjenik, ali samo za kratko: ruke su se brzo spuštale — ni za to nije bilo snage. Svu snagu i svijest oduzimala je zloćudna bolest praćena jakom vrućicom i neizdržljivom glađu. Najviše ih je bilo uz stazu, u tifusnoj agoniji: uzdisali su, stenjali, roptali i umirali...

Tragična slika kolone i staze po kojoj se kretala divizija postajala je sve užasnija. Što se stazom više odmicalo, patnje i mučenja postojala su sve nepodnošljivija. Stotine i hiljade njih — boraca, ranjenika, tifusara, ljekara, bolničarki, žena, djece i staraca, zamornim korakom, upalih mrtvih očiju milile su dalje. Stotine i hiljade slile su se na stazu i oko staze. Više tu nije bilo ni divizije, ni brigade, ni bataljona. Sve se slilo u jednu bezličnu gomilu, sve se kretalo, vuklo i bezbrojnim koracima i bezbrojnim očima tupo piljilo u hladne daljine... Tifusara je u divizijskoj koloni svakim danom bivalo sve više. Činilo se kao da je sva vojska oboljela od te stravične bolesti. A ona se stvarno neprimjetno uvlačila u sve jedinice divizije. To je bio najopasniji neprijatelj, a dočekan je naivno, dobro-

čudno. Divizija je blagonaklono i brižljivo sprovodila nosila, i vukla sve što se bolesno i ranjeno našlo na stazi. Neko je morao to raditi. Eto, taj zadatak je dopao 9. dalmatinskoj diviziji.

I tako su naredna dva-tri dana brigade donosile od Gornje Bijele preko sela Borci, stazom uz Boračko jezero, teške ranjenike i bolesnike u rejon sela Kule i Grabovice. Ti posljednji dani bili su najteži. Borci su bili već potpuno iscrpljeni, a još su puna 3 dana nosili ranjene drugove i vukli za sobom sve što se ranjeno i bolesno našlo na stazi. Na ovoj dionici staza je bila mnogo lakša. Nije se više lomatalo onim surovim predjeli-
ma Prenja. Uz česte zastanke i odmore ipak se savladivao kilometar po kilometar, a na tim pređenim kilometrima za-
u-
vijek su ostajali sve novi, iznemogli borci. Lista umrlih sa dijagnozom: »Fatigacio gradus gravis« (teška iznemoglost) svakodnevno se povećavala.

Posljednji dan bio je najteži. Trebalo je opet savladati strm uspon na dijelu puta od Boračkog jezera do sela Kule. Dio staze, ni dva kilometra dug, činio se beskrajnim. Sve je na njoj klonulo. Cijela divizija ostala je bez trunka snage. Trebalo je još samo taj napor savladati, pa izbiti na cilj koji je bio na domaku. Sve što je imalo i trunka fizičke snage stavilo se pod nosila. I članovi štaba divizije smijenili su, bolje reći zamijenili one kojih više nije bilo među živima. Ovdje je bio vrhunac mučenja, patnji i umiranja u kojem se cijela 9. dalmatinska divizija, bez ijednog izuzetka, pretvorila u jednog jedinog nosioca ranjenika. Oni fizički jači, ako se o jačini uopće tada i moglo govoriti, vraćali su se po nekoliko puta da bi uz strm uspon svi ranjenici bili izvučeni i prenijeti.

Iako su mnogi borci od fizičke iscrpljenosti umirali pod nosilima, jedan neznatan broj nije mogao da i duhom izdrži te stravične napore: napuštali su ranjene drugove i potajno ostavljali jedinice: četnu, bataljon, brigadu. Dezertirali su. Vraćali su se natrag, preko Neretve. Od njih koji su potražili spas van svojih jedinica ogromna većina je pala od četničkih i njemačkih zasjeda, a neznatan broj onih koji su se uspjeli probiti ipak se nije do kraja pokolebao: došavši na teren Dalmacije javili su se tamošnjim partizanskim četama i odredima i s njima nastavili borbu protiv neprijatelja.

Do večeri 23. marta 1943. godine sve tri brigade prenijele^{Su} teške ranjenike u rejon označenih sela i predali ih organima 'Centralne bolnice. Preko 250 teških ranjenika na nosilima i još

toliko ostalih ranjenih i bolesnih boraca donijela je i sprovela 9. divizija. Nekoliko stotina ostalih teških ranjenika prenijeto je preko Prenja na konjima i nosilima koje su nosili zarobljeni Talijani. I svi ostali pokretni ranjenici i bolesnici iz Centralne bolnice prošli su ovim putem i stigli na isto ovo područje nekoliko dana prije 9. divizije.

Tako je, pošto su ranjenici prenijeti u rejon sela Kule i Gračanice, završeni veliki, mukotrpan i jedan od najčasnijih zadataka koji je neka jedinica, u vrijeme IV neprijateljske ofanzive, mogla dobiti od svog vrhovnog komandanta. To je bio marš natčovječanskih napora, preko svih poznatih granica ljudske izdržljivosti. Historija ratova zabilježiće do tada nepoznatu činjenicu da borci, idući pod nosilima svojih ranjenih drugova, na nogama umiru. Ipak, i pored svega što je ostalo u kratkim depešama i ratnim izvještajima, što je napisano ili što će se napisati, ostaće samo blijeda slika ovih stravičnih događaja. Niko neće moći da tako vjerno i snažno uobliči i ovjekovječi one dijaloge između teških ranjenika i njihovih nosilaca; ona izražena ili nerečena osjećanja i patnje, one duboke intimne tragedije svakog pojedinog aktera te duboke drame, ona haluciniranja ili maštanja boraca koji su do zadnje iskre svijesti i atoma snage zadržali duboko povjerenje u pobjedu naše revolucije.

Nakon toga što je ovaj zadatak izvršen, brigade 9. divizije našle su se po selima na sjeverozapadnom obodu Nevesinjskog polja, gde je bio predviđen odmor i sređivanje jedinica. I mjesec dana bilo bi malo da se fizički i psihički iscrpljena i izmrcvarena tijela boraca odmore i oporave. No, vojna situacija nije omogućila ni te minimalne potrebe. Borci su se odmarali tri dana, a četvrtog, odnosno 28. marta, preko svog štaba divizije uputili su drugu Titu depešu: »Spremni smo za nove zadatke«. I već idućeg dana, zapravo u noći 28/29. marta, 3. i 5. dalmatinska brigada, sa jedinicama 3. udarne divizije, jurišale su na Nevesinje, oslobodile ga i gonile neprijatelja sve do pred Mostar.

*

Za određivanje zadatka 9. dalmatinskoj diviziji u IV neprijateljskoj ofanzivi bili su odlučujući procjena i stav štaba divizije u odnosu na prvobitnu ideju Vrhovnog štaba da se divizija, sa dijelom teških ranjenika Centralne bolnice, probije

u Dalmaciju. Realno procijenivši situaciju i mogućnosti jedinica, štab divizije izabrao je jedino mogućnu alternativu koju su Vrhovni štab i drug Tito prihvatili. Predloženo rješenje neminovno je zahtijevalo velike žrtve, ali se računalo i sa patriotizmom, visokom svijesću, moralom i povjerenjem boraca i starješina 9. divizije u vojno i partijsko rukovodstvo. Znalo se da će jedinice uložiti maksimalne napore u borbi za spas teških ranjenika, a i da će znati pravilno da ocijene kako sa vojnog, tako i sa nacionalnog i političkog stanovišta, sve one mjere koje će se preduzeti u vezi s ovim zadatkom. Na toj liniji bila je i odluka da se ne prihvati sugestija da se divizija probije s teškim ranjenicima u Dalmaciju, koja nije bila sračunata na bježanje od teškoća na koje bi se pri tom naišlo. Vjerovatno bi se divizija i njeni borci našli u mnogo povoljnijim okolnostima od onih koje su ih zatekle odlaskom preko Neretve, sa snagama Glavne operativne grupe.

Sama divizija, bez ranjenika, mogla se prebaciti u Dalmaciju, no to se nikad nije ni postavljalo. Takvo bi rješenje, usko gledano, diviziji odgovaralo i bilo opravdano jer onakva kakva je bila nakon formiranja (slabo naoružana i odjevena, bez dovoljno iskustva), nije po snazi predstavljala jedinicu potrebnu za borbe one žestine kakve su se mogle predvidjeti i kakve su se obistinile. Ali s opšteg gledišta, gledišta Glavne operativne grupe, potpuno je opravdano što je Vrhovni štab zadržao 9. diviziju i postavio joj zadatak da pređe Neretvu. A da to nije učinjeno, postavlja se pitanje koga bi Vrhovni štab angažovao za prenos ranjenika, kada se zna da je od 3. do 24. marta Vrhovnom štabu bila neophodna na frontu svaka i najmanja jedinica, a kamoli divizija.

Ocijenivši udio koji je 9. dalmatinska divizija dala u vrhunskoj bici našeg oslobodilačkog rata, bici za ranjenike, pri čemu je podnijela ogromne žrtve, a njeni borci uložili natčovječanske napore da bi izvršili postavljeni zadatak, može se zaključiti da je udio prelazio snage mlade, neiskusne i neopremljene jedinice koja je, i pored toga, dala dragocjen prilog bratstvu i jedinstvu naših naroda, jačanju naše revolucionarne armije i time pobjedi naše revolucije.

Lovro REIC